

Розділ IV. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

Делі О. П.

УДК 37.014.543.1:352(477.74)

ДІЯЛЬНІСТЬ ДМИТРА МАКСИМОВИЧА КНЯЖЕВИЧА У «ТОВАРИСТВІ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА ПІВДЕННОЇ РОСІЇ»

У статті висвітлюється діяльність Д. М. Княжевича в Товаристві сільського господарства Південної Росії. Розглянуті етапи розвитку наукового товариства. Проаналізована видавнича та наукова робота Д. М. Княжевича за часів членства в товаристві.

Ключові слова: *Д. М. Княжевич, періодичні видання, Товариство сільського господарства Південної Росії, Одеське товариство історії та старожитностей, Рішельєвський ліцей.*

Дмитро Максимович Княжевич (1788-1844) – державний та громадський діяч, літератор, перекладач, науковець. Його державницька та наукова діяльність до теперішнього часу вивчена недостатньо та потребує аналізу та розкриття сучасними науковцями. У 1837 р. Д. М. Княжевич був призначений попечителем Одеського навчального округу та переїхав до Новоросійського краю. Кардинально змінивши свою державницьку діяльність – Міністерство фінансів на Міністерство освіти, він змінює, а точніше сказати, розширює і коло своїх наукових інтересів. У цей період Дмитро Максимович стає активним членом Товариства сільського господарства Південної Росії (ТСГПР) та одним із засновників Одеського товариства історії та старожитностей (ОТІС). Сучасними дослідниками краще розкрита діяльність Д. М. Княжевича саме в останньому з зазначених товариств. І це зрозуміло, адже Дмитро Максимович

став першим президентом ОТІС. Втім, його діяльність в наукових товариствах в Одесі була розпочата саме з Товариства сільського господарства Південної Росії. Тому ми вважаємо доцільним розкрити досі недостатньо невивчену діяльність державного діяча, саме в цьому науковому осередку.

Умовно життєвий шлях Д. М. Княжевича можливо поділити на два періоди – петербурзький, коли його діяльність була пов'язана зі службою у міністерстві фінансів Російської імперії та одеський – коли він був попечителем Одеського навчального округу. Однак, в якому б відомстві він не працював та яку б посаду не обіймав, впродовж свого життя, Д. Княжевич постійно займався видавничою та публіцистичною роботою, був членом багатьох наукових товариств.

У період своєї державницької діяльності в Санкт-Петербурзі він був членом Вільного товариства шанувальників словесності, наук і мистецтв та Вільного товариства шанувальників російської словесності. Ці товариства виступали осередками літературного та культурного життя Російської імперії першої половини ХІХ ст. Членами товариства були такі відомі діячі як: Д. В. Дашков, М. І. Греч, О. Ю. Ізмайлов, Ф. М. Глінка, А. А. Дельвіг, В. К. Кюхельбекер та багато інших. 25 липня 1818 р. членом Вільного товариства шанувальників словесності, наук і мистецтв було обрано О. С. Пушкіна, який, слід відмітити, відвідав лише декілька засідань. Втім його нові творчі надбання постійно лунали на засіданнях товариства завдяки його друзям та шанувальникам [8, с. 471-474].

Д. М. Княжевич та його рідні брати Олександр, Микола та Владислав активно приймали участь у засіданнях товариств та друкували свої літературні твори на шпальтах журналів, які видавали товариства.

Товариство сільського господарства Південної Росії було засновано в 1828 р. за ініціативою графа М. С. Воронцова та продовжувало свою діяльність до революції 1917 р. Членами-засновниками стали: І. Й. Вітг, І. А. Демоль, К. Я. Десмет, О. Ф. Ланжерон, О. С. Потоцький та інші. Мета товариства

полягала в удосконаленні всіх галузей сільського господарства (рільництва, садівництва, виноробства, скотарства, вівчарства), здатних розвиватися в умовах Новоросійського краю [3, с. 77]. Д. М. Княжевич був прийнятий в члени товариства на засіданні 23 лютого 1838 р. (за старим стилем) [1, с. 32]. У цьому ж році Д. М. Княжевича було призначено редактором наукового видання товариства – «Листки общества сельского хозяйства Южной России». Слід відмітити, що «Листки» почали виходити в 1830 р. російською та французькою, як безкоштовний додаток до газети «Одесский вестник» (6 номерів). Першими редакторами та упорядниками видання стали: І. А. Демоль, О. І. Левшин та Л. Г. Репе. Цілю видання вони вбачали: «повідомляти публіці праці, переважно вже схвалені іншими землеробськими товариствами, поширювати відкриття та удосконалення по частині сільського господарства, застосуванні в цьому краї, сприяти розвитку нових галузей промисловості та спонукати у сільських господарствах прагнення до вдосконалення» [2, с. 4]. У 1831 р. «Листки» не виходили через скрутне матеріальне становище товариства. Хоча можливо, причиною припинення виходу журналу став брак власного наукового матеріалу. 1832 р. товариство відновило свою видавничу діяльність. Друком вийшло 12 номерів додатків до вказаної вище газети. До того ж, в цьому ж 1832 р. були надруковані два видання: «Записки общества сельского хозяйства Южной России», частина І російською мовою та паралельно з цим ІІ – французькою мовою. Важливо, що зміст російського та французького видання суттєво відрізнялися об'ємом: 136 сторінок російською та 195 французькою мовами [2, с. 5]. З 1837 р. «Листки» припинили друкуватися французькою, а з 1839 р. почали виходити окремо, як самостійне видання. Саме в цей період з 1838-1839 рр. редактором видання було обрано Д. М. Княжевича. І саме він на засіданні товариства 3 січня 1839 р. ознайомив членів «з бажанням Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора, щоб Листки, які виходили до цього часу під іменем додатку до «Одесского вестника», виходили від тепер окремо від нього» [18 с. 77]. Згідно протоколам товариства за 1839 р. Дмитро

Максимович не лише вдало редагував видання, але й суттєво розширив, додавши нові розділи. Він запропонував дозволити друкувати в розділі додатки: відомості та об'яви поміщиків, заводчиків, мануфактуристів та інших про продаж маєтків, заводів, товарів, насіння, про вакантні посади в управлінні маєтком, пошук людей, які готові були б займатися вівчарством [18, с. 77]. З одного боку, реклама дозволяла збільшити кошти на видання «Листков», а з іншого – вона виконувала суто прагматичні завдання: допомагала місцевим підприємцям продати свій врожай та віднайти робітників. Доказом успішності випусків є розповсюдження їх за межами Новоросійського краю, що також було на користь підприємців та фермерів, які могли сповістити більшу аудиторію про свої досягнення та обмінятися досвідом з іншими регіонами. Після дворічного редагування журналу, рада товариства висловила «старанну подяку» Дмитру Максимовичу за його працю та «щиро жалкувала», що він змушений припинити роботу над виданням [17, с. 69]. Скоріше за все, йому не вистачало часу на редагування. Президентство та редакція журналу Одеського товариства історії та старожитностей все більше поглинали науковця. Також слід не забувати про серйозну роботу на державницькій посаді – керівника одеського навчального округу та постійні командировки в тому числі закордон.

Окрім заняття редакцією журналу Д. М. Княжевич підготував доповідь про нові книги та видання з проблем розвитку сільського господарства, про що свідчить запис у звіті товариства за 1838 р. [11, с. 18]. Текст доповіді, на жаль, не виявлено. Скоріше за все він був зачитаний Дмитром Максимовичем на одному з засідань товариства.

Здебільшого Д. М. Княжевич розглядається науковцями як редактор «Листков». У той самий час він друкував на шпальтах видання власні статті, матеріал для яких готував, вивчаючи іноземні публікації з актуальних питань сільського господарства. Працюючи над проблемою, нам вдалося атрибутувати дві статті, які були надруковані в «Листках общества сельского хозяйства Южной России» за 1839р. У розділі «Вівчарство» була опублікована

стаття «Цікава звістка про новий чудовий засіб для миття вовни» [5]. Тут доречно відмітити, що на той час розвиток вівчарства, як галузі сільського господарства в Новоросійському краї отримує підтримку з боку уряду. А саме, наказом від 24 березня 1836 р. були надані паї на землю для підприємців, які виявили бажання займатися вівчарством [13, с. 235-236.]. Таким чином тема вівчарства та новацій в цій галузі була актуальна, цікава та необхідна читачам. У статті, яка була надрукована на шпальтах «Листків», автор розповів, про мило, яким користувався вівчар Бернад Петрі з Австрії. Завдяки дії цього миючого засобу очищувалася вовна худоби. Автор детально описав необхідну кількість використання засобу, його ефект та склад. Позитивний результат пояснював дією головного інгредієнта – рослини, що росте в європейських країнах і цілком ймовірно в Новоросійському краї, але її назва в статті не вказана. Б. Петрі стверджував, що винахідником мила був купець А. Прейс. Стаття надрукована за матеріалами газети «Allgemeine Landwirthschaftliche Zeitung» та підписана великою літерою «К». Висновок про авторство Княжевича ми зробили через наступні докази. Згідно протоколу засідання товариства від 23 лютого 1839 р. виконуючий обов'язки секретаря О. Мурзакевич прочитав записку «Про нововинайдене мило для миття овечої вовни», яка була складена Д. Княжевичем [14, с. 139]. До того ж, вже відомі випадки підпису статті літерою «К» Д. М. Княжевичем у журналі «Сын Отечества» у період його роботи в Санкт-Петербурзі [6, 7]. Записка, яку прочитав О. Мурзакевич, викликала чи малий інтерес серед членів товариства. Було вирішено зв'язатися з одним з членів-кореспондентів паном Гектом, який мешкав у Відні, щоб він більш детально дізнався про властивості та користь засобу [14, с. 139]. Вже у наступному номері була надрукована стаття Д. М. Княжевича «Додаткова стаття про рослинний засобі для миття вовни», у якій відкриваються нові подробиці стосовно вже згаданого мила [4]. В ній Д.Княжевич публікував інформацію, яку йому вдалося знайти у статті газети «Oekonomische Neuigkeiten und Verhandlungen», де зазначалося, що окремі особистості, а саме Гекта та Штрассер, спростовують заяву Прейса про його

право на винахід миючого засобу. Судячи з статті, вони обурені заявою Б. Петрі та наполягають, що рецепт був винайдений саме Гектом. У підтвердження цьому вони залучилися підтримкою багатьох фермерів та були готові поділитися з усіма бажаними власним досвідом догляду за вовною. Ця стаття Д. М. Княжевича, також не підписана. Однак, на засіданні товариства від 30 березня 1839 р. саме він зачитав її [15, с. 211]. У свою чергу вище згаданий Бернад Петрі надіслав членам товариства листа з рекомендацією трьох порід овець: Паулар, Гваделупську та Негретті, які він розводив у власному господарстві. Щоб не бути голослівним, він надіслав також зразки вовни зазначених порід та екземпляр своєї книги, присвяченої розвитку сільського господарства. Його лист на засіданні зачитав Д. М. Княжевич. Керівництвом було вирішено передати зразки бавовни для вивчення членам товариства А. Едлінгу та І. Демолю, а видання – в фонд бібліотеки товариства [16, с. 214]. Зрозуміло, що обидві статті були написані завдяки матеріалам з газет німецькою мовою і сам лист фермера теж, вірогідніше, був написаний німецькою. Таким чином, Д. Княжевич зумів проявити себе в якості дослідника та перекладача і надав цінну інформацію для господарів, які займались вівчарством у Новоросійському краї.

На початку 1839 р. було вирішено створити комісію з членів товариства, які б переглянули та розширили статут наукового об'єднання. За десять років свого існування товариство розширило свої можливості, функції та завдання. Комісія, яка мала займатися цим питанням, складалася з 4 членів: Д. М. Княжевича, М. М. Кір'якова, І. А. Демоля та М. І. Мурзакевича. На засіданні від 30 березня 1839 р. було прийнято рішення затвердити нововведення та пропозиції, щодо змін статуту товариства [15, с. 211-212].

Доцільно відмітити, що Д. М. Княжевич не лише знайомив аудиторію з власними науковими спостереженнями та перекладами в галузі сільського господарства, а й іноді зачитував доповіді відсутніх членів. 6 квітня 1838 р. він зачитав повідомлення поміщика Таврійської губернії Якова Яковича Скодов-

ського «Статистичний опис Дніпровського повіту, в господарському розвитку». Цю доповідь було вирішено надрукувати на шпальтах «Листків» [16, с. 213]. Важливо відмітити, що зазвичай при відсутності автора доповіді, її зачитував секретар товариства. Покладанням цього обов'язку саме на Д. Княжевича могли стати наступні причини: зацікавленість темою, мистецтво виступати на публіці, близьке знайомство та дружба з автором, або бажання надрукувати в журналі цю статтю. Теза про близьке знайомство Д. М. Княжевича та Я. Я. Скодовського підтверджується тим, що саме за його пропозицією на цьому ж засіданні було обрано Я. Я. Скодовського в дійсні члени товариства [16, с. 214]. Тут доречно підкреслити, що згідно звіту Товариства за 1839 р. в дійсні члени було прийнято всього 3 людини, 2 з яких за пропозицією Д. М. Княжевича. А саме, вже згаданий Таврійський поміщик, колезький радник Я. Я. Скодовський та інспектор казенних училищ Одеського навчального округу Т. П. Димчевич. У члени-кореспонденти було прийнято 6 осіб, 3 з яких – за пропозицією Д. Княжевича: титульного радника Петра Івановича Шмакова, члена Штейермарського товариства Гета, та члена Віденського товариства сільського господарства Руппрехта [12, с. 14-15]. Два останніх, як ми бачимо, були членами іноземних сільського господарських товариств. Таким чином, Д. Княжевич розширивши товариство європейськими однодумцями, прискорив процес обміну інформацією з науковцями та підприємцями в сільськогосподарській сфері за межами Російської імперії.

Важливим та цікавим є той факт, що з ініціативи Д. М. Княжевича сільське господарство, як навчальну дисципліну, починали викладати в Рішельєвському ліцеї. Д. Княжевич, як вже зазначалося, обіймав посаду попечителя Одеського навчального округу. Відомо, що центральним навчальним закладом у навчальних округах був університет. Проте на той час в Одесі університету не було. Головним навчальним закладом регіону виступав Рішельєвський ліцей, який саме за часів попечительства Д. Княжевича розширив свої функції та за своєю програмою й структурою був близький до університету. Розуміючи важливість

вивчення сільського господарства в теоретичному сенсі, з ініціативи попечителя у ліцеї 4 жовтня 1838 р. була відкрита кафедра сільського господарства та лісництва [10, с. 37]. Курс сільського господарства читався на камеральному відділенні. Відкриваючи нові курси і вводячи нові спеціальності, Дмитро Максимович запросив ряд спеціалістів з різних навчальних закладів Російської імперії. У тому числі на кафедрі сільського господарства почав викладати Ф. Л. Гавель, магістр університету св. Володимира. Також у стінах навчального закладу було організовано кабінет землеробських знарядь, в якій попечитель сам надавав експонати. Відомо, що він подарував кабінету молотильну машину [9, с. 136]. У 1840 р. на одному з засідань Товариства були розглянуті правила для викладання студентам тем, які мають відношення до сільського господарства. Правила були складені віце-президентом товариства та Д. М. Княжевичем [17, с. 68].

Слід відзначити, що не один Дмитро Максимович з роду Княжевичів приймав участь у діяльності Товариства сільського господарства Південної Росії. У 1839 р. його рідний брат Олександр, на той час директор канцелярії міністерства фінансів Російської імперії, а в подальшому міністр фінансів Росії (1858-1862), також був обраний дійсним членом товариства. Але не за пропозицією старшого брата, а за сприяння М. М. Кір'якова [12, с. 14]. О. М. Княжевич головним чином приділяв увагу виноробству. Відомо, що він був власником виноградників в Криму. Саме з його ініціативи на пароплавах Російського товариства пароплавства та торгівлі наряду з іноземними з'явилися кримські вина. О. Княжевич відкрив ринок збуту своїх вин у багатьох східних населених пунктах Росії [1, с. 134]. Наступним членом товариства став син Дмитра Максимовича – Антонин. Він вступив до лав товариства після смерті батька в березні 1849 р. [1, с. 32]. Однак він, безумовно, продовжив розпочату батьком справу.

Таким чином діяльність Д. М. Княжевича в Товаристві сільського господарства Південної Росії була активною та плідною. По перше, це редагування періодичного видання, яке збільшилося в об'ємі та стало самостійним виданням, а не

додатком до газети «Одесский вестник». Заслугою Д. Княжевича було залучення нових членів, які ділилися власним досвідом та новаціями в сільському господарстві не тільки в Російській імперії, а й за її межами. Участь у редагуванні та прийнятті нового статуту товариства, відкриття кафедри сільського господарства в Рішельєвському ліцеї теж були заслугою Д. М. Княжевича. Працюючи над виданням «Листків» він знайомився з історією Новоросійського краю, багатьма дослідниками та яскравими особистостями свого часу, розширював коло своїх наукових інтересів. Досвіт роботи в Товаристві сільського господарства Південної Росії став у нагоді й під час його президенства в іншому вагомому науковому осередку – Одеському товаристві історії та старожитностей.

Дели А. П.

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ Д. М. КНЯЖЕВИЧА В ОБЩЕСТВЕ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА ЮЖНОЙ РОССИИ

В статье раскрыта деятельность Д. М. Княжевича в Обществе сельского хозяйства Южной России. Рассмотрены этапы развития научного общества. Проанализирована издательская и научная работа Д. М. Княжевича в обществе. Атрибутированы 2 статьи Д. Княжевича об овцеводстве, которые были напечатаны на страницах «Листков общества сельского хозяйства Южной России».

Ключевые слова: *Д. М. Княжевич, периодические издания, Общество сельского хозяйства Южной России, Одесское общество истории и древностей, Рішельєвский лицей.*

**ACTIVITIES OF DMITRY MAKSIMOVICH KNIAZHEVICH'
IN SOCIETY OF AGRICULTURE OF THE SOUTHERN
RUSSIA**

Activities of D. M. Kniazhevich' in Society of Agriculture of the Southern Russia. The stages of the scientific community. Have analyzed D. M. Knyazhevich' publishing, literary and publicistic activities. Dmitry Maksimovich Kniazhevich (1788-1844) – was the statesman, the scientist, the writer, the ethnographer and bright personality of scientific and social life of the Russian Empire during first half of the XIX century. His activities not enough studied until today and need to be analyse and research by modern scientists. The D. M. Kniazhevich' life conventionally can be divided into two periods: St. Petersburg' period – when his work was related to the post in the Ministry of Finance of the Russian Empire and Odessa' period – when he was a trustee of the Odessa' educational district. Throughout his life, he was a member of the scientific and cultural organizations that exists during first half of the XIX century. In modern historiography most studied his activities in Odessa Society of History and Antiquities, cause D. M. Kniazhevich was one of the founders of the society and was elected their first president. The article aims to disclose his activities within the of Society Agriculture of the Southern Russia. In the scientific Society Knyazhevich edited the journal and published his article. He published articles about sheep breeding. Experience that he got during membership from societie was helpful when D. M. Kniazhevich became president of Odessa Society of History and Antiquities (1839-1844). After all, D. M. Kniazhevich was one of the founders of that famous scientific association of Novorossiya region. Analysis of D. M. Knyazhevich' publishing and editors legacy leads to the conclusion that there were important things in his science and social activity. Despite a busy with official position, Dmitriy Maksimovich always had a time to realize his scientific and literary talent during both periods of his career in St. Petersburg and Odessa.

Key words: *D. M. Kniazhevich, periodical journals, Society of Agriculture of the Southern Russia, Odessa Society of History and Antiquities, Richelieu Lyceum.*

Список використаної літератури

1. Боровский М. П. Исторический обзор 50-летней деятельности Императорского общества сельского хозяйства Южной России / М. П. Боровский. – Одесса : Тип. П. Францова, 1878. – X, 275, 76 с.
2. Бычихина А. А. 85-летие Записок Императорского общества сельского хозяйства Южной России 1830-1915 гг. / А. А. Бычихина. – Одесса : Славянская тип., 1916. – 15 с.
3. Гамалея В. Н. Общество сельского хозяйства Южной России: организация и деятельность / В. Н. Гамалея // Вісник Дніпропетровського університету. Серія «Історія і філософія науки і техніки». – 2009. – № 1/2. – Вип. 17. – С. 76-82.
4. Дополнительная статья о растительном средстве для мытья шерсти / [Д. М. Княжевич] // Листки общества сельского хозяйства Южной России. – 1839. – № 2. – С. 133-136.
5. К. Любопытное известие о новом превосходном средстве для мытья шерсти / К : [Д. М. Княжевич] // Листки общества сельского хозяйства Южной России. – 1839. – № 1. – С. 40-45.
6. К. Опыт разбора русских синонимов. Признательность. Благодарность / К. [Д. М. Княжевич] // Сын Отечества, исторический, политический и литературный журнал издаваемый Николаем Гречем. – СПб. : тип. изд., 1822. – Ч. 82. – С. 169-172.
7. К. Синонимы. Способ. Средство / К. [Д. М. Княжевич] // Сын Отечества, исторический, политический и литературный журнал. – СПб. : тип. Ф. Дрихслера, 1814. – Ч. 12. – С. 58-62.

8. Кубасов И. А. С. Пушкин – член С.-Петербургского Вольного Общества Любителей Словесности, Наук и Художеств / И. Кубасов // Русская старина. – 1899. – № 5. – С. 471–474.
9. Михневич И. Исторический обзор сорокалетия Ришельевского лицея с 1817-1857 год / И. Михневич. – Одесса : Тип. Л. Нитче, 1857. – 200 с.
10. Одеський національний університет імені І. І. Мечникова. Історія та сучасність (1865-2015) / кол. авт. ; гол. ред. І. М. Коваль ; Одеський нац. ун-т ім. І. І. Мечникова. – Одеса : ОНУ, 2015. – 964 с. : іл.
11. Отчет общества сельского хозяйства Южной России за 1838 год // Листки общества сельского хозяйства Южной России. – 1839. – № 1. – С. 3-22.
12. Отчет общества сельского хозяйства Южной России за 1839 год // Листки общества сельского хозяйства Южной России. – 1840. – № 1. – С. 3-15.
13. Полное собрание законов Российской империи (Собрание 2). – Санкт-Петербург, 1837. – Т. 11 (Отделение 1). – С. 235-236.
14. Протокол заседания 23 февраля // Листки общества сельского хозяйства Южной России. – 1839. – № 3. – С. 137-141.
15. Протоколы заседаний. 30 марта // Листки общества сельского хозяйства Южной России. – 1839. – № 4. – С. 209-212.
16. Протоколы заседаний. 6 апреля // Листки общества сельского хозяйства Южной России. – 1839. – № 4. – С. 212-215.
17. Протоколы заседаний. Заседание 21 марта // Листки общества сельского хозяйства Южной России. – 1840. – № 2. – С. 68-69.
18. Протоколы заседаний: 3 января // Листки общества сельского хозяйства Южной России. – 1839. – № 2. – С. 73-79.